

ЗАПОВІТ ПОДРУЖЖЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

WILL MARRIEDS: LEGAL NATURE AND APPLICATION FEATURES

Курило Т.В.,

*професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті проаналізований новий для українського цивільного законодавства інститут спадкового права – заповіт подружжя. Визначені його юридична природа та прогалини нормативно-правового регулювання. Внесені пропозиції щодо удосконалення деяких статей Цивільного кодексу України.

Ключові слова: спадкове право, спадкоємці, заповіт подружжя, спадщина, заповідачі.

В статье проанализирован новый для украинского гражданского законодательства институт наследственного права – завещание супругов. Определены его юридическая природа и пробелы нормативно-правового регулирования. Внесены предложения относительно усовершенствования некоторых статей Гражданского кодекса Украины.

Ключевые слова: наследственное право, наследники, завещание супругов, наследство, завещатели.

In the article new civil law to Ukrainian Institute of succession – testament spouses. Determined its legal nature and gaps of legal regulation. Suggestions on improvement of some articles of Civil Code of Ukraine.

Key words: inheritance law, heirs, covenant marriage, inheritance, testator.

Актуальність теми. Прийняття нового Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) обумовило серйозні зміни в підходах до багатьох традиційних цивільно-правових інститутів. Не стало винятком і спадкове право, основні засади якого були побудовані на нормах пострадянської системи. Зважаючи на чітке правонаступництво основних положень і принципів, що регулюють спадкові правовідносини, одночасно з'явилися і нові статті в цивільному законодавстві, які потребують єдиного розуміння, тлумачення і застосування.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. не містив прямої заборони складення подружжям єдиного, спільного заповіту, хоча й не передбачав такої можливості. Тому випадки посвідчення заповіту від імені подружжя все ж траплялися, хоча згодом ці заповіти судами визнавалися недійсними. І лише у ст. 56 Закону України «Про нотаріат» була вміщена пряма заборона посвідчення заповіту від імені кількох осіб.

Із прийняттям нового ЦК України сталися істотні зміни в інституті спадкування. У главі 85 «Спадкування за заповітом» з'явився раніше невідомий вітчизняному законодавцю особливий різновид заповіту – заповіт подружжя.

З його появою в науковій літературі почали обговорюватися питання щодо правової природи спільного заповіту, співвідношення обмежень, які він запроваджує, принцип його свободи та відповідність інтересам спадкодавця. В зв'язку з чим і виникла дискусія про доцільність і корисність цього інституту.

Спадкуванню за заповітом було присвячено чимало наукових робіт у вітчизняній юридичній літературі. Питання щодо юридичної природи, його змісту, умов дійсності досліджувалося в працях Б.С. Антімонова, М.В. Гордона, О. Граве, сучасними вченими – З.В. Ромовською, Ю.О. Заїкою, А.М. Масловим, Є.О. Рябоконем, С.Я. Фурсою, В.Ю. Чуйковою.

Окремі аспекти заповіту подружжя розглядалися такими науковцями, як І.В. Жилінковою, Є.І. Фурсою, Я.М. Шевченко. Комплексного дослідження цієї проблеми не було здійснено. Між тим аналіз судової практики свідчить про те, що існує багато проблем у правовому регулюванні та застосуванні цього інституту на практиці.

Метою статті є встановлення юридичної природи спільного заповіту подружжя в системі цивільного законодавства та юридичній літературі, а також обґрунтування доцільності проведення дослідження інституту спільного заповіту подружжя в теоретичній площині.

Виклад основного матеріалу. Ще при обговоренні проекту ЦК України пропозиція щодо легалізації заповіту подружжя не зустріла єдності серед вітчизняних науковців. Так, З.В. Ромовська зазначала, що юридичний сенс заповіту подружжя полягає «в одержанні спадщини, головним чином, майна, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя», а також у тому, що «той з подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі». В цілому схвально ставиться до можливості скласти спільний заповіт подружжя Є.І. Фурса [1].

З іншого боку, дана норма піддавалася певній критиці окремими фахівцями. Так, на думку Т.П. Коваленко, спільний заповіт подружжя не тільки не створює якихось зручностей, переваг, порівняно з укладенням окремого заповіту, а навпаки, він може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень [2, с. 626].

Ю.О. Заїка звертає увагу, що зазвичай подружжя володіє не лише спільним сумісним майном, а й певним майном, яке належить йому на праві приватної власності. Дослідник вважає, що законодавець штучно обмежує останню волю громадянина, оскільки по-

збавляє його можливості в спільному заповіті розпорядитися всім своїм майном, що суперечить одному з основних принципів спадкового права – принципу свободи заповіту. Водночас С.Я. Фурса вказувала, що оскільки в нормі закону немає заборони щодо включення до заповіту подружжя розпорядження й щодо особистого майна, подружжя може визначити в ньому і спадкоємців особистого майна [3, с. 80].

Введення спільного заповіту в українське законодавство було зумовлене не новизною цього інституту у світовій практиці, а навпаки, запозиченням його із цивільного законодавства інших держав, зокрема Німеччини. У Німеччині заповіт подружжя називають ще «Берлінським заповітом».

Слід відзначити, що норми «Берлінського заповіту», які регулюють зміст спільного заповіту, є диспозитивними і надають подружжю можливість вибрати найбільш вигідну модель правового регулювання спадкових правовідносин, яка буде максимально відповідати конкретній життєвій ситуації та їх побажанням. Наприклад, подружжя як спадкодавці можуть обрати одну з моделей заповіту, при цьому вказавши, які із розпоряджень у заповіті будуть взаємопов'язаними і незмінними, а які – навпаки, і той із подружжя, хто пережив іншого, зможе змінити його в односторонньому порядку.

Крім цього, закон Німеччини надає подружжю можливість включати у заповіт різного роду застереження (примітки, обмеження). Наприклад, у випадку повторного шлюбу того з подружжя, який пережив іншого, він повністю або частково повертає все спадкове майно померлого подружжя третій особі, яка вказана у заповіті, або ж той з подружжя, хто пережив іншого, у випадку повторного шлюбу, повинен буде виплатити певну суму третій особі.

За законодавством Німеччини спільний заповіт не обмежує можливість громадян змінити свою волю при їх житті, як за домовленістю один з одним, так і в односторонньому порядку. Отож, допоки обидва з подружжя живі, будь-хто із них може відкликати своє заповідальне розпорядження, оскільки спільний заповіт подружжя складається із двох заповітів, у яких подружжя взаємно розглядаються у якості спадкоємців і на випадок смерті одного з них обов'язково зазначається, що все майно померлого переходить до того з подружжя, хто залишився живим, то у випадку відкликання заповідального розпорядження одним із подружжя взаємопов'язані розпорядження другого з подружжя стають недійсними, і він також отримує можливість вільно розпоряджатися своїм майном.

Після смерті одного із подружжя другий втрачає право відкликати заповіт. Це у значній мірі обмежує свободу щодо зміни чи скасування заповіту та розпорядження майном. Однак є спосіб змінити заповіт і після смерті одного з подружжя. Так, той із подружжя, хто пережив другого, може відмовитися від усього належного йому за спільним заповітом майна, в результаті чого взаємопов'язані розпорядження втрачають свою обов'язкову силу. Крім цього, подружжя може у спільному заповіті передбачити можливість подальшої зміни такого заповіту.

Отже, спільний заповіт подружжя за законодавством Німеччини є чітко та логічно завершеним інститутом спадкового права, який надає широкі можливості заповідачам обирати конкретний варіант розпорядження своїм майном на випадок смерті.

Після огляду зарубіжного законодавства детальніше розглянемо інститут спадкового права та спільний заповіт подружжя в Україні.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Саме тому кілька осіб скласти його не можуть. Але в наші дні є виняток з цього правила, тому що в новому ЦК України почала діяти ст. 1243, за якою подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Перевагою подружжя є те, що: 1) майно, яке було спільною сумісною власністю, спадкується тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя; 2) той з подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі. Така новація представляє особливий інтерес для нотаріусів, оскільки заповіт подружжя, як і будь-який інший заповіт, посвідчується нотаріусом.

Незважаючи на наявність двох осіб, які його укладають, він не належить до категорії договорів. Спільний заповіт є різновидом одностороннього правочину. Відповідно до ч. 3 ст. 202 одностороннім правочинном є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією чи кількома особами. Отже, подружжя в односторонньому правочині виступає як сторона, що представлена двома особами. Проаналізувавши ст. 1243 ЦК України, можна зробити такий висновок, що для набрання чинності спільного заповіту подружжя потрібне існування таких умов:

- належний суб'єктивний склад цього правочину;
- належний об'єкт правочину;
- і головне – це наявність спільної волі подружжя щодо розпорядження майном.

Належний суб'єктивний склад цього правочину має значення формальної умови чинності спільного заповіту, адже цей заповіт можуть укласти лише ті особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, тобто подружжя. На підтвердження цього факту подружжя надає нотаріусу оригінал свідоцтва про шлюб. Потрібно зауважити, що фактичні шлюбні відносини не породжують права на спільний заповіт, оскільки згідно зі ст. 21 Сімейного кодексу України шлюбом визнається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану [4].

Заповіт подружжя набере юридичної сили, якщо його буде складено щодо належного об'єкта. Відповідно до ч. 1 ст. 1243 ЦК України подружжя може скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності, тобто це майно, яке було набуто під час шлюбу, чи майно, створене спільною працею подружжя, або інше майно, яке набуває режиму спільної сумісної власності подружжя за договором сторін, наприклад, за договором дарування. Крім цих двох умов для чинності заповіту подружжя потрібна ще одна, а саме – спіль-

на воля дружини та чоловіка щодо розпорядження майном. Але в деякій мірі це порушує традиційні уявлення про заповіт як про справу особисту, коли особа на свій власний розсуд визначає долю її майна, адже відповідно до ст. 1233 ЦК України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Отже, заповіт подружжя в цьому плані є виключенням через те, що тут передбачається спільна воля двох осіб.

Цей момент є дуже важливим. Відповідно до ч. 3 ст. 1243 ЦК України за життя дружини й чоловіка кожен із них має право відмовитися від спільного заповіту.

К.І. Кучерук і К.С. Босак вважають, що заповіт подружжя обмежує права й обов'язки спадкоємців. Завдяки аналізу передбачених у законі норм можна дійти висновку, що правила про обов'язкову частку у спадщині не застосовуються до відносин, що виникають стосовно заповіту подружжя, а саме:

1) у частині 2 ст. 1243 ЦК України зазначено, що після смерті одного з подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив. Це свідчить про те, що в цьому разі не відбувається відкриття спадщини, яке логічно пов'язане з виникненням права на обов'язкову частку. Майно просто переходить від одного з подружжя до іншого поза нормами про спадкування, тому спадкоємці першого з подружжя не набувають права на спадкування;

2) у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. У законі не сказано, що після смерті останнього з подружжя відкривається спадщина або здійснюється спадкування, тільки визначено, що за заповітом подружжя майно спадкують лише ті особи, які визначені в ньому.

Отже, заповіт подружжя обмежує права обов'язкових спадкоємців. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1241 ЦК України малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (удівець) і непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Як бачимо, особа має право на обов'язкову частку, незалежно від змісту заповіту, в тому числі й заповіту подружжя. Тобто, проблема полягає в тому, що діти того з подружжя, який помер першим, зможуть оформити право на обов'язкову частку лише після смерті останнього з подружжя [5].

До негативних наслідків спільного заповіту подружжя Ю.О. Заїка також зараховує порушення принципу відкликання заповіту. Особа, на користь якої складено заповіт, після смерті одного з подружжя може поводитись негідно (але в межах закону, що не дозволить усунути її від спадщини за заповітом). Проте чинне законодавство позбавляє заповідача в цьому випадку права скасувати заповіт.

Ю.О. Заїка також зазначає, що законодавчо не визначеною залишається частка спадкового майна, на яке було складено спільний заповіт подружжя, після смерті одного з подружжя і накладення на май-

но заборони відповідно до вимог ЦК України, якщо особа, яка призначена спадкоємцем у спільному заповіті, також помирає. Автор вважає, що в цьому випадку заборона на майно має скасовуватись, і подружжя, яке залишилося живим, набуває можливість розпорядитися таким майном на загальних підставах. Законодавчо не визначеною залишається частка спадкового майна, якщо один із подружжя визнаний недієздатним, а інший розриває з ним шлюб. Складання спільного заповіту подружжя не може не обмежувати права обов'язкових спадкоємців, про наявність яких на момент складання заповіту подружжя може й не знати. Також Ю.О. Заїка зазначає, що законодавець не дає прямої відповіді, які правові наслідки настають у разі, коли після смерті одного із подружжя шлюб не було визнано дійсним [6, с. 127].

Слід зауважити, що відповідь на це питання було сформульовано в п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. за № 7, який надав роз'яснення, що розірвання шлюбу припиняє статус подружжя, а недійсність шлюбу (визнання шлюбу недійсним) анулює статус подружжя, а тому розірвання шлюбу чи визнання його недійсним після складання заповіту подружжя позбавляє цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах. Позицію Верховного Суду України розкритикував Є.О. Рябоконт, який вважає, що такою позицією Верховний Суд України «опосередковано визнав нікчемність таких заповітів, що, у свою чергу, не відповідає інституту нікчемних правочинів, які визнаються такими в силу прямого положення закону (абз. 1 ч. 2 ст. 215 ЦК України), а не шляхом його аналізу [6, с. 212].

З.В. Ромовська з цього приводу зазначає, що таке трактування викликає подив, адже припинення договору чи іншого правочину, й визнання їх недійсними – це різні речі. Так, смерть особи, визначеної в заповіті, до відкриття спадщини припинить юридичне значення заповіту, але не робить його нікчемним. Адже нікчемним правочин стає тому, що вимоги закону були порушені в момент його вчинення, а не тому, що згодом змінилися обставини, без яких чинність правочину є неможливою. Так і в разі розірвання шлюбу після посвідчення заповіту подружжя: юридичне явище, від якого відпала частина, що зумовила його життя, припиняє своє існування. Тому З.В. Ромовська вважає, що така критика позиції Верховного Суду України не має жодної теоретичної підстави [7, с. 139].

Детальний аналіз положень цивільного законодавства України щодо заповіту подружжя приводить до висновку, що, в цілому, цю норму навряд чи можна назвати вдалою за таких підстав:

1) зазвичай, подружжя володіє не лише спільним сумісним майном, а й певним майном, яке належить йому на праві приватної власності. Так, правовий режим роздільності майна поширюється на майно, набуте в порядку дарування, спадкування, на особисті кошти, речі індивідуального користування.

Роздільною приватною власністю жінки чи чоловіка є страхові суми, одержані ними за обов'язковим або добровільним страхуванням тощо. До роздільного майна подружжя можуть входити і майнові обов'язки дружини, чоловіка, наприклад, обов'язок відшкодування майнової шкоди або сплати особистого боргу. Таким чином, спільний заповіт подружжя не охоплює всього належного на праві власності майна, тому кожен із подружжя повинен скласти ще й заповіт, в якому визначити долю такого майна на випадок своєї смерті. За таких обставин складання спільного заповіту не лише пов'язане із зайвими витратами, а й взагалі позбавлене сенсу;

2) конструкція статті 1243 Цивільного кодексу України передбачає, що після смерті одного із подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті. Після смерті останнього з подружжя право на спадкування набувають особи, визначені подружжям у заповіті. За умови складання спільного заповіту інше подружжя, яке може пережити померлого з подружжя на 10–20 років, вже позбавлене можливості розпорядитися майном, на яке накладено заборону, а при укладенні нового шлюбу і народженні дітей сам факт існування заповіту, який не можна скасувати і який визначив долю майна, стане причиною непорозумінь і конфліктів [8];

3) законодавчо невизначено залишається доля спадкового майна, на яке було складено спільний заповіт подружжя, після смерті одного з подружжя і накладення на майно заборони відповідно до вимог ЦК України, якщо особа, яка призначена спадкоємцем у спільному заповіті, також помирає;

4) законодавець не дає прямої відповіді, які правові наслідки настануть у випадках, коли після смерті одного з подружжя шлюб буде визнано недійсним.

Закріплення в цивільному законодавстві заповіту подружжя дало можливість забезпечити гарантії недоторканності майна, зазначеного в заповіті, для обох із подружжя, а також для особи, яка вказана заповідачами. Це також сприяє покращенню родинних відносин та зміцненню інституту сім'ї. Але в той же час, маючи бажання скласти спільний заповіт, подружжя має бути достатньо обізнаним і про його недоліки, які ми вказали вище, і які в найближчий час навряд чи будуть усунені. Тому в нотаріальній практиці на сьогоднішній день склалася ситуація, коли заповіти подружжя практично не посвідчуються, а посвідчуються найрізноманітніші заповіти від кожного з подружжя окремо [9].

Висновки. Отже, запровадження в законодавстві такого інституту як «спільний заповіт подружжя», з одного боку, є досить позитивним явищем, адже розширює спадкову правоздатність громадян, але, з іншого боку, створює певні суперечності як для діяльності нотаріусів, так і для діяльності судів. Тому, на нашу думку, потрібно і надалі більш детально вивчати цей інститут, вносити певні зміни до законодавства:

– заповіт, складений спільно подружжям, має бути підписаний особисто кожним із подружжя;

– надати можливість подружжю включати в заповіт різного роду застереження, наприклад, певні обмеження чи примітки;

– необхідно додати: «коли шлюб визнається недійсним або припиняється до смерті одного з подружжя, заповіт вважати недійсним в цілому».

І можливо, в найближчому майбутньому подружжя України частіше будуть складати спільні заповіти, адже зараз статистика свідчить про те, що більшість подружніх пар посвідчують заповіти від кожного окремо, щоб уникнути в майбутньому спірних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Маслов А.М. Проблемні питання реалізації заповіту подружжя в спадковому праві / А.М. Маслов. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу] : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=685&language=ua.
2. Цивільне право України : [підручник] : у 2-х кн. / [О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 2. – 640 с.
3. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика / [Є.О. Рябокони, С.Я. Фурса, Ю.О. Заїка, М.М. Дякович, Т.О. Ариванюк та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
4. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
5. Кучерук К.І. Правові проблеми складання та виконання заповіту подружжя в Україні / К.І. Кучерук, К.С. Босак. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу] : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/11285/%CA>.
6. Заїка Ю.О. Спадкове право : [навчальний посібник] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябокони ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
7. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право [підручник] / З.В. Ромовська. – К. : Алерта ; КНТ ; 2009. – 264 с.
8. Заїка Ю.О. Заповіт подружжя // Право України. – 2004. – № 4.
9. Ширшин В. Деякі новели Цивільного кодексу України // Юстініан. – 2005. – № 2.